

ОБРАЗ ДОЛІ В ПОЕТИЧНОМУ СВІТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Анатолій В. ФУРМАН, Оксана ФУРМАН

Copyright © 2014

*“...Так сміються ж з України
Сторонні люди!
Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..”*

(Тарас Шевченко [20, с. 289])

Актуальність проблеми українотворення. Посмертна доля талановитого самородка української землі Тараса Шевченка виявилася не менш драматичною, аніж життєвий шлях і звивиста дорога його творчості до вершин поетичної і мистецької майстерності. З одного боку, владно-публічне приниження поета лишень як поборника малоруського селянства чи сфальшування його світоглядних позицій та сподвижницької ролі в культурно-символічному вивіщенні соціально уярмленого Російською імперією українства, з іншого – “безприкладний у всій світовій літературі справді народний культ поета, незліченні як “нерукотворні”, так і рукотворні пам’ятники, тим культом споруджені; певні наївні міфи-гіперболи довкола них. А з деякого часу назустріч тим гіперболам, – пише Вадим Скуратівський, – непоодинокі спроби їх постмодерністської ревізії, аж до памфлетних випадів проти поета, здебільшого примітивних та агресивних” [14, с. 11]. А це означає, що принаймні в останні півтора століття для кожного національно свідомого українця ім’я Шевченка є синонімом, культурним кодом і священним символом України, котра у суперечливому смислограї поета постає “зажуреною” і “заплаканою”, “осміяною” і “розі-

п’ятою”, “безталанною” і “злукавленою”, в обіймах “лютого ворога”, “голодної вовчиці” – цариці Катерини II [20, с. 273], й одночасно “широкою” й “уславленою”, “веселою” й “сердешною”, здатною піднятися із руїни і “розвіяти тьму неволі”, “неповинною” і спробою оживити свою “добру славу” “без сліду панського”. І все це – на тлі безумовно дбайливого трепету до рідного краю (“...Люблю, як щиру, вірну дружину, / Як безталанну свою Вкраїну!” [20, с. 378]) і щиросердний, кришталено правдивий заклик до своїх союзників (“У казематі”, між 19 і 30 травня 1847 р.):

*“...Свою Україну любіть.
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть” [20, с. 351].*

Вороги Шевченкового світобачення, способу мислення і стилю життя, зважаючи на його відкрити пристрасність до правди, самотність на незвіданому шляху пошуку “кадила істини” і на першоприсутність у творенні української літературної мови, були як за життя поета, так і після відходу його у потойбіччя (див.: Іван Дзюба [5], Микола Жулинський [7, с. 85–141], Євген Сверстюк [13], Вадим Скуратівський [14; 15] та ін.). До цього слід додати

безсоромне редукування-вихолощення комуністичною ідеологією радянських часів його творчої, передовсім поетичної, спадщини, а за доби новітньої державної незалежності України, з одного боку, або розгул *шевченкофобії* з її неадекватним хворобливим страхом перед образом Шевченка як “апостола правди і науки” та національного пророка, тобто як мислителя, котрий ставить вічні і доленосні питання суспільного буття й пропонує власні шляхи їх вирішення (у цьому рефлексивному розрізі, скажімо, чого лишень варті відомі пасквілі на Великого Кобзаря письменника з Рівненщини Олесь Бузини), з іншого – або ж процвітання *шевченкофільства* з його ідеалізацією поета-достоїнника як культової для українського народу особистості, яка сутнісно полягає в некритичному, суб’єктивно переполюєному, смислоповерховому опрацюванні українським загалом від покоління до покоління його безмірно глибокої і неозоро вершинної творчої спадщини.

Про парадоксальність долі видатних діячів, котрі стали загальноновизнаними, культурними символами (маючи насамперед на прикметі Тараса Шевченка), пишуть у зверненні до читачів сучасні провідні українські філософи: “З одного боку, їм належить найбільша слава, авторитет та шана. Але з іншого – інтенсивна та тривала експлуатація їхніх образів культурною традицією створює тривкі стереотипи їх розуміння. Часто відбувається редукція складної та неоднозначної долі до усталеної низки значень і трактувань, які з певного часу починають існувати самі по собі, і не стільки відкривають можливість живого контакту з класиком, скільки стають перепоною для нього” [6, с. 4].

Отже, мовиться не про те, щоб укотре, чемно реагуючи на 200-річний ювілей від дня народження Тараса Шевченка, зробити його монументальним об’єктом вшанування, а відкрити нові ціннісно-сміслові обрії розуміння його творчого шляху та домогтися світоглядної причетності й духовної присутності у цей драматичний момент обстоювання українським народом державної цілісності країни, уможливити його образне постання як ідейного натхненника, мислителя-патріота, поета-визволителя нації, нарешті як персоніфікованої точки відліку для очищення суспільної свідомості нинішніх українців від мороку спокусливого запроданства, ментального вірусу егоїстичної окремішності, комплексу меншовартості і від-

чуття провини. Тому цілком погоджуємося із висновком проф. Олега Білого, що сьогодні, “мабуть, як ніколи раніше, вкрай важливо осягнути чудеса поетичного тайнозору, притаманного Шевченковій музи, усвідомити будівничу силу мистецького світу поета у всій його цілісності” [2, с. 7].

Літературна скарбниця Шевченка – це не просто шерех самотніх, екзистенційно проникних і соціально злободенних, художніх творів, а насамперед *грандіозний поетичний світ*, який, на аргументовану думку Вадима Скуратівського, охоплює і цілісну мозаїку “шевченківської інтерпретації кількасотлітньої українсько-селянської революційності”, і “грандіозну ліричну панораму” становлення української нації у її конкретно-динамічній подієвості, і найвичерпніший “за своїм обсягом і глибиною поетичний літопис... – покнязівського, козацько-селянського спротиву кінця шістнадцятого-початку вісімнадцятого століть усім формам тут соціального, національного, релігійного гноблення”, і “художнє свічадо народного буття у його найбільш драматичних і, сказати б, найбільш “масових” виявах і проявах, й “унікальну акустичну архітектуру Шевченкової поезії”, що “постає особливо виразно у своїй унікальній “музичній” своєрідності – у контексті незвичайного цивілізаційного феномену доби романтизму і подальшого часу” [14, с. 16, 17, 18, 19].

Виняткова самотність Кобзарєвої поетичної музи, мов вишитий український рушник, зіткана з різного полотна (художні образи і деталі, подробиці і смислові штрихи), з різних мистецьких візерунків (образність, метафоричність, сугестивність, екзистенційність, есхатологічність, в оприявненні котрих і рима, і ритміка, і строфіка становлять вищий щабель розвитку народного світобачення) і різноманітних кольорів та відтінків психодуховної присутності поета в кожному, напрочуд правдивому, надзвичайно лаконічному й надиво просвітленому багатоголосими смисловими лініями, напруженому соціальному повсякденні (від ніжності, умлівання, обожнення, віри, любові до неприйняття, гніву, заперечення, осуду, ворожості). Зерна-думки-квіти його смислотворчої екзистенції, осідаючи “на папері сумними рядами”, схожі на могутній потік Дніпрових вод: вони заворожують смислограєм двох художньо поєднаних музично-словесних стихій – особистісної і загальнонародної, синкривно обнімають розмаїте

українське слово і музичну стихію в єдиній органіці прониклого світобачення поета, на решті захоплюють метафізичною енергетикою і несуть крізь простір та час смислодайними прожилками наскрізь спраглої до правди Шевченкової думки. У підсумку маємо “грандіозний мовний жест-подвиг поета, який власноруч, ніби “лінгвістичний” атлант, підняв мовно-естетичне небо української поезії” [14, с. 18], де він на цьому небосхилі посів місце *Сонця нації*.

Метою цього дослідження є, на прикладі такого концептного утворення, як художній образ долі, обґрунтування значеннєво-смислової багатозмістовності метафізичних понять Шевченкової поезії (Бог, Душа, Воля, Добро, Зло, Правда, Муза, Слава, Неволья, Рай та ін.), а **основне завдання** – логіко-змістове розмежування слова “доля” і долі як художнього образу та світоглядної універсалії або категорії культури.

У даному пошукуванні спираємося на матеріал донедавна здійсненої нами розвідки на предмет з’ясування смислових інваріантів поетичного вживання Тарасом Шевченком *художнього образу долі* [19]. Водночас чинне дослідження вигідно відрізняється від названого більш широким методологічним контекстом задіяння форм, способів, засобів та інструментів теоретизування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фактично немає такого шевченкознавця, який би не констатував широке використання Кобзарем української нації метафізичного слова “доля” у його значеннєвій інваріантності та конотаційності, полісемантичності і смисловій інтерферентності з іншими, близькими за значеннєвим форматом, словами (“талан”, “щастя”, “недоля”, “муза”, “слава”, “правда” та ін.), що утворюють цілий рухливий смисловий “материк” його поетичного світу. Саме назване слово-образ утримує цей багатомірний “материк”, у якому, крім прямих, переносних і додатково-локальних значень, вібрують неартикульовані метафізичні (а відтак ноуменальні) сенси, оприявнюється, головню через особистість поета як внутрішній перехід усної українсько-мовної стихії у письменство і текст, історична пам’ять народу. Оскільки етимологія слова “доля” пов’язана як із речовим світом (багатство, добробут, сукупність усіх життєвих благ), так і з метафізичними уявленнями (добрий дух, який

захищає людину, приносить достаток, ущасливлене повсякдення тощо), то це переплетення упредметнених і надпредметних смислів закономірно знайшло відображення у його історіогенезі. Передовсім існує думка, що в основі значення цього слова є розподіл, частка; звідси походить синонім “участь”, що спричинив з’яву слова “честь”, яке спочатку вживалося для позначення розподілу воєнної здобичі згідно з особистим внеском у спільну справу, потім для констатації заслуг предків, надання посади і різних привілеїв, й насамкінець – для означення самоповаги і поваги до іншого, рівності у певному гурті чи спільноті (Ю.М. Лотман [12]). Слово “доля” також значеннєво пов’язане із іншими, передусім “ділити”, “уділ”, “край”, “країти”, “країна”, “Вкраїна”, а також “шлях”, “дорога”, “призначення”, “дарунок”, “обдаровування”, “наділання”, “спадщина”. “Хтось щось розподіляє і чимось наділяє. – Пише Володимир Климчук. – І за щось. *Правдиво і неправдиво, справедливо і несправедливо, праведно і неправедно*. Наприклад, розумом, красою, силою, здоров’ям, талантом, характером, вдачею. А також походженням, що є вже суто соціальною проблемою. І хтось карає, відбираючи ці заслуги дуже часто з невідомої вини. Хтось править, управляє й заправляє на всіх рівнях – місцевому, центральному і найвищому, тобто небесному. Щодо небесного і потойбіччя, то... Шевченко не визнає дуалізму в дусі маніхейської ересі. Злих могутніх духів у його поетичному всесвіті годі шукати. Є русалки, але не монстри, такі собі міфопоетичні “дніпрові дівчата”. Абсолютно справедливим є визначення, що Шевченко – захисник знедолених, якими в його творах є і сирота, і вдова, і покритка, і каліка, і сліпий, і кріпак...” [8, с. 33].

Однак доля – це не просто слово метафізичного формату світобачення, а тим більше не рудимент древнього світогляду, а повновагома *категорія сучасної культури*, тобто значуща світоглядна універсалія, що пояснює тонкощі сучасного духовного життя громадян, своєрідно символізує взаємовідносини людини і світу. Доля – це не тільки метаформа обмеження вищими духовними силами внутрішньої свободи-дії людини, тобто метаформа долі як несвободи, а й певне уреальнення непересічно-індивідуального життєвого шляху як окремої особистості, родини чи трудового колективу, так і етносу, нації. Водночас доля – це не лише не проявлене, ноуменальне, метафізичне спри-

чинення людського повсякдення як несвободи, що часто опонує свідомому прийняттю рішень і ситуаційному вчиненню, а ще й екзистенція повноти життя “тут-і-тепер”, тобто “вихідна світотворча сила духу” (О.Ф. Лосєв). У цьому контексті роздумів очевидно, що *художній образ долі* наскрізно пронизує і багатоголосо композиціонує творчу екзистенцію Тараса Григоровича Шевченка, котра осідає в його текстах “сумними рядками”.

Вже у першому вірші “Кобзаря” “Причинна”, написаного 1837 року, Тарас Шевченко чотири рази вживає поняття “доля”, що змістовно виражає ідею спричинення людського життя як *несвободи*, адже “доля, як слушно зауважує Сергій Аверінцев, не лише прихована від людського розуму (як і численні каузальні зв’язки), не лише не може бути пізнана (як і Провидіння) – вона “сліпа” та “темна”, безвідносно до суб’єкта пізнання, за самим своїм буттям. Доля не просто прихована у повній темряві, а й сама є темрява, не висвітлена жодним змістом, – і при цьому саме як несвобода...” [1, с. 87]. І це підтверджують такі рядки стосовно “козаченька молодого”:

“...Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з’їли, –
Така його доля” [20, с. 8].

І далі знову, вже стосовно дівчини, котра “ходить / Йї сама не зна (бо причинна) / Що таке робить”, доля постає як невидима субстанція несвободи, що обмежує дії і вчинки, часто заганяє її у глухий кут повсякдення і, більше того, урєальнює трагічний вирок на омріяне щасливе життя із милим. Але за цією реальністю несвободи, втім, немає жодної “істинності”:

“...Дарма щоніч дівчинонька
Йїго виглядає.
Не вернеться чорнобривий
Та й не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав’яже,
Не на ліжку, в домовину
Сиротою ляже!
Така її доля...” [20, с. 8].

І тут же поет щиросердно взиває до Бога, щоб Той “послав йї долю”, вочевидь наслідуючи народне уявлення, за яким доля – “добрий дух, який захищає людину, приносить щастя та багатство усім, однак коли вона лінива або погана, то доля її покидає... Кожній людині Бог призначає *долю*, а тому життя її

передбачене долею, і нічого в ньому не буває випадкового” [4, с. 160]:

“...О Боже мій милий!
За що ж Ти караєш йї, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькї очі?.. Прости сироту!
Кого ж йї любити? ні батька, ні неньки:
Одна, як та пташка в далекому краю.
Пошли ж ти йї долю, – вона молоденька;
Бо люде чужїй йї засміють” [20, с. 8–9].

Логічним завершенням триакордного поетичного звернення Кобзаря до концепту долі як потужної світоглядної універсалії українського народу (“така його доля” – “така йї доля” – “пошли ж ти йї долю”) є пробудження четвертого, власне, внутрішньо-вчинкового, рефлексивного акорду спраглої до правди, смислово глибинної та істинно центрованої, шевченківської думки:

“Журись, – каже думка, жалю завдає.
О Боже мій милий! така твоя воля,
Таке йї щастя, така йї доля!” [20, с. 9].

В наступних п’яти віршах (чотири з яких названі “Думка”), що написані вже 1838 року, Тарас Шевченко ще сім разів у різних смислових контекстах вживає поняття “доля”. Зокрема, він вдається не стільки до художньої образності, скільки до *художніх деталей*, як до особливо значущих мікрообразів, що “доносять безпосередні і приховані (підтекстні) смисли та ідеї художнього твору” [10, с. 175; 11, с. 1]. Саме йому належить значний, справді непорівняно більший, аніж було здійснено на цьому шляху Іваном Котляревським, вирішальний внесок у структуризацію українського поетичного дискурсу з допомогою художнього деталювання [див. 11]. А це означає, що “особливий смислообразний вимір у Шевченковій поетичній екзистенції становлять деталі, котрі наділені потенцією стати наскрізним образом твору, а отже й позначені певною мірою художньою самодостатністю. Ці деталі здебільшого переростають у символ, інколи виносяться автором у заголовок твору (розділу) або фігурують у початковому рядку (“Розрита могила”, “Холодний Яр”, “Треті півні”, “Великий льох”, “Москалева криниця”, “Ой три шляхи широкї”)” [18, с. 125]. Скажімо, різоче неповторним стосовно цілісності смислової гами художніх деталей є популярний серед українського загалу вірш Тараса Шевченка “Садок вишневий коло хати”, що написаний між 19 і 30 травня 1947 року в Санкт-Петербурзі [21, с. 348] і де кожен із п’ятнадцяти рядків якого:

– становить не просто подробицю у подієвому завершенні трудового дня тодішніх українських селян, а деталь, яка уконкретнює їх життєві реалії, весняну наснагу, дух праці і відпочинку;

– актуалізує у свідомості читача очевидно зрозумілий мікрообраз, який доносить до його ціннісно-сміслові сфери безпосередні смисли повсякдення простого люду українського села;

– образно умістовлює три моменти, точніше – смислові картини, із світлого, по-своєму щасливого, життя закріпаченого на той час українського селянства – завершення трудового дня односельців, вечера в колі сім'ї під спів соловейка, відпочинок дітей і матері та співоча активність дівчат і соловейка;

– уреальнює доступними художніми засобами шерег моментів із життя українських селян, що у плині смислообразів створюють екзистенційно благодатну, завершену картину мирного життя і відпочинку сільської української сім'ї [див. 18].

Так от художні деталі, здебільшого перебуваючи на перехрестях смислових ліній шевченківських творів, у цих його поезіях смисловими начерками констатують зрозумілу для всіх драматичну ситуацію козацького життя:

*“Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.*

...

*Сидить козак на тім боці, –
Грає синє море.
Думав, доля зустрінеться, –
Спіткалося горе” [20, с. 13–14].*

У даному разі національний поет-мислитель [див. 9] розуміє долю як *форту*, тобто як її божество, котре приносить “Добру Вдачу”. Саме Її шукає козак і домагається від неї доброї поради, однак не зустрічає, не знаходить. Причому він відчуває свою кращу долю інтуїтивно, своїм внутрішнім голосом, який незвідано як сповіщає його про горе, тяжкі хвилини виживання на чужині:

*“Пішов козак, сумуючи,
Нікого не кинув;
Шукав долі в чужім полі
Та там і загинув” [20, с. 17].*

Відтак геній Тараса Шевченка осмислює долю у її різних онтофеноменологічних виразах людського повсякдення: і як глибинно спричинену, невисвітлену жодним змістом, хоча й подієво уреальнену, *несвободу*; і як

певну присутність *доброто*, що захищає людину під час лихоліття та ошаслиблює її життєвий шлях; і як *доброту* – Форту, котра не тільки, мов жінка, заворожує своїми чарами, а й утверджує Богонаступність вибраної нею особи; і як *вирок* (переважно у вигляді її ворога – *недолі* з її лихими дітьми – злиднями) чи навіть *фатум*, котрого неможливо уникнути, тому що перед ним людина безсила. Маємо, крім того, внутрішню діалектику свободи і долі, що реалізується як феномен соціального (козацького, селянського тощо) повсякдення. Особа творить долю тоді, коли їй удається вирватися із обіймів усталеного порядку речей, виголошує своє самобутнє слово із глибин чи вершин власного Я, вступає у діалог із світом. В поетичній екзистенції Шевченка смисл такого діалогу полягає у **творчості**, через яку він знаходить свою межову відкритість, свободу думки і волі, мужність гідно прийняти реалії стражденного життя й водночас прислухатися до свого внутрішнього голосу і здійснити свій доленосний вибір, після якого життєві події, мов течія ріки, тягнуть-ведуть його за собою. Саме “у самотійному вчинку, що розриває ланцюг, як зауважує Євгенія Болотіна, вміщена енергія долі, котра ламає узвичаєний перебіг індивідуального життя” [3, с. 10]. У цьому смислограї думок найяскравіші епітети долі все ж стосуються рефлексивної інтенційності поета:

*“... В того доля ходить по зем,
Колоски збирає;
А моя десь, ледащиця,
За морем блукає” [20, с. 17].*

У світорозумінні Тараса Шевченка, котре він виплекав власним драматичним сходженням до вершин тогочасної інтелектуальної еліти самодержавної Росії, багатого “*доля, / Як малу дитину, / Утирає, доглядає...*”, тоді як “*Сироту усюди люде осміють*”, а тому його “*Злая доля... по тім боці плаче*” [20, с. 21]. Вона – це вже не світлий добрий дух, який захищає людину на перипетіях життєвого шляху та приносить їй щастя “бути”; вона – приходиться в облаштуваннях *недолі* як злий дух, що тотально узалежнює її від обставин та від необхідності всупереч волі підкоритися їм. Так, зі старим, сліпим Перебендею (тобто з химерною людиною, в даному разі кобзарем) “*Недоля жартує / Над старою головою, / А йому байду же...*” [20, с. 50]. Стосовно ж самого себе в драматичному 1847 році Тарас Шевченко болісно рефлексує:

*“...Тепер же злої тії долі,
Як Бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховано,
Що не в Україні буду жить,
Людей і Господа любить”* (“В казематі” [20, с. 349]).

Отож, Тарас Шевченко через смислово-екзистенційний формат долі усвідомлює себе (свій розум) нібито з боку, неначе з якоїсь зовнішньої стосовно долі позиції. “Шевченкова поезія – вся, від “Причинної” аж до останніх, передсмертних рядків, – пише Вадим Скуратівський, – постає як трагічний епос не-зустрічі “його” і “її” (точніше – “його” та “її” – долі-музи. – А.Ф., О.Ф.). Це наскрізний мотив цієї поезії. Сотні й сотні його сюжетно-фабульних маніфестацій. Ця не-зустріч сутнісно є чи не центральною в усій топіці-тематичі Шевченка; є ніби семантичним осердям його поезії” [14, с. 20]. Поетичний світ митця справді, “схоже не знає навіть якихось окремих щасливих винятків із важкого правила “не-зустрічі” “його” і “її” [Там само], крім, бодай, ліричної мініатюри “сімейного щастя” (“Подражаніє Едуарду Сові”). Вочевидь драматизм його особистісних сердечних катастроф спричинив “ліричне спростування” самої можливості щасливої шлюбної спілки (“Лікері”, “Барвінок цвів і зеленів”, “Л.”, а також “Подражаніє сербському”).

Особистісне і національне у творчості Шевченка не просто переплетено значеннєвими лініями правдивого поетичного слова, швидше те і те зійшлося в екзистенції напруженої духовної роботи поета в актах самопізнання і самотворення, самозвіту і самоочищення, а тому в єдності утворюють багатоколірну смислову картину того, що являє собою повсякдення уярмленого кріпацтвом українського народу. Він щиросердно просить у Бога то долі-талану, то натхнення для плекання своїх дум-дітей-квітів, то смерті, то слави, бо “на все Божа воля”. “Зустріч з абсолютною волею Божого веління і становить феномен долі в релігійному контенсті” [3, с. 7]. Звертаючись уже в 1858 році знову до долі, пише:

*“...Мені, моя доле,
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,*

*Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути”* [20, с. 585].

Воднораз у Кобзаря українського духу як національного пророка віра в Бога узалежнюється від долі спалюженої, знівченої Російською імперією України. Звідси, власне, різне його ставлення до земних діянь Бога. Скажімо, Шевченко нарікає на Господа, звинувачує Його в байдужості до долі народу, в надмірній терпеливості:

*“Чи Бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?
Може й бачить, та помога,
Як і оті гори
Предковичні, що політи
Кровію людською!..
Душе моя убогая!
Лишенько з тобою.
Уп’ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати,
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати??”* (“Сон” [20, с. 221]).

Гама амбівалентних почуттів і межових екзистенційних переживань приводить тридцятидворічного Тараса Шевченка до внутрішнього психоенергетичного вибуху – до відчайдушного крику душі, коли він запитує себе і сам відповідає у вірші “Минають дні, минають ночі”:

*“...Доле, де ти! Доле, де ти?
Нема ніякої;
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!”* [20, с. 329].

Тут доля для Шевченка – це благість суспільного життя, власної творчості, особистого щастя і воднораз мета, ідеал, призначення, поклик душі, сенс сподвижництва. А далі поглиблення смислової архітектоніки автопоезису, причому від благосної лагідності (“...А я зрадів би, моє диво! / Моя ти доле чорнобрива!” [20, с. 431] чи “святая доленько”, “добра доля”) до гірких епітетів (“лиха доля”, “неправдива доля”, “зла доля”), іронічної гонитви за долею (“У всякого своя доля / І свій шлях широкий...” [20, с. 216]) і, звісно, до недолі (“Чи то недоля та неволя, / Чи то літа ті летячи / Розбили душу?..” [20, с. 549]). Важливо, що рефлексивному інтелектуальному опрацюванню Шевченком підлягає не тільки його особиста доля як справа життя (“...О доле! Пророче наш! Моя ти доне! / Твоєю думу назову” [20, с. 603]), а й одно-

часно історична доля народу, “зажуреної”, “усланеної”, “осміяної”, кріпацтвом поневоленої України. Як прискіпливий правдолюб його цікавить перш за все роль історичних обставин та особистостей у минулому, доступному йому сьогодні і в майбутньому, загалом над різними, у тому числі й драматичними, подіями. І тут його напружений розум знаходить союз із музою-долею, коли він самозвітує про траєкторію свого життєвого шляху, та й чи не зрадив собі, чи не обдурив себе і людей, чи добрі жнива дасть власно-правно засіяна нива (“Не нарікаю я на Бога”, 5 жовтня 1860 р):

*“Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю ні на кого.
Я сам себе, дурний, дурю,
Та ще й співаючи. Орю
Свій переліг – убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жнива
Колись-то будуть...”*

...

*Орися ж ти, розвернися,
Полям розстелися!
Та посійся добрим житом.
Долею полийся!
Розвернися ж на всі боки,
Ниво-десятино!
Та посійся не словами
А розумом, ниво! [20, с. 669].*

На зорі своєї мистецько-поетичної зрілості Тарас Шевченко пише своєрідну поетичну трилогію “Доля – Муза – Слава”. У своєму журналі 9 лютого 1858 року про це він робить такий запис: “Після безпутньої проведеної ночі я відчув прагнення до віршування, спробував і без найменшого зусилля написав цю річ. Але чи не наслідок це роздратування нервів?” [21, с. 158]. Примітно, що із Долею, Музою і Славою він розмовляє як із здушевленими Сутностями. Причому Сутностями живими, багатофункціональними. Цей внутрішній діалог із власною долею як самотутнім світом екзистенції, несвободи, обов’язку, відповідальності і покликання є висококультурним, взірцево щирим і правдивим; у ньому, як не парадоксально, менше художнього, а більше екзистенційного, психодуховного. Так, звертаючись до Долі як союзниці, він пише:

*“Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п’яного дяка в науку...” [20, с. 583].*

Відтак Тарас Шевченко ретроспективно усвідомлює відкритість, правдивість своїх стосунків із власною Долею, адже фактично вона здійснила для нього свій перший і, як не тавтологічно це звучить, доленосний вибір – *пійти в науку*, тобто отримати скромну початкову освіту. І вже в цьому життєвому факті драматично переплелися два екзистенційних стани – *свободи*, насамперед у розширенні можливостей глибше пізнати і зрозуміти навколишній (у тому числі й соціальний) світ, і *несвободи*, котра задала траєкторію шляху-поступу талановитого хлопця з Черкащини до ґрунтовної самоосвіти, й далі – до вершин художньої і поетичної майстерності.

*“... “Учися, серденько, колись
З нас будуть люде”, – ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала...” [20, с. 583].*

Вочевидь Тарас Шевченко перетворив долю в покликання, “пішов назустріч своїй долі” (Фрідріх Ніцше), сконструював і зреалізував власну програму життя як певну унікальну наступність низки особистих виборів і відповідних їм доленосних подій у їх персоніфікованій невідворотній присутності. Не розділяючи своє Я і свою долю, поет нарікає, що “наука” (в даному разі – освіченість) не дала йому того безтурботного щастя, на яке він найвно розраховував на зорі свого дитинства і юності. Швидше навпаки, його різнобічна грамотність спричинила більше страждань і душевних мук, тому що він не лише досягнув розумом, а й просякнув серцем гірку долю закріпаченого, ментально рідного йому українського селянства. Ми б сказали образно так: село для Шевченка-мислителя – це “духовне серце України” [17]. Масштаби національної катастрофи для нього очевидні: на момент його пророцького прозріння маємо не просто темряву бездержавності України, а безпросвітне ярмо імперських кайданів, себто *недолю* (щонайперше у формі узаконеного кріпацтва) у її зловісних людиноненависних обіймах.

Відповідно до відомого афоризму Луція Аннея Сенеки, “доля веде слухняного, і силою тягне непокірного”, вочевидь стає зрозуміло, що Тарас Шевченко покійрно прийняв свою, Богом послану, долю, в інтимних смислових стосунках з якою його турбувало одне – щирість і правдивість:

*“...Які з нас лю[д]е? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою...” [20, с. 583].*

Спілкування Тараса Григоровича Шевченка з долею – це гранично щире, правдиве почуття його екзистенційної причетності до буття й уміння прислухатися до нього. Смісл його діалогу з долею – у дерзущій творчості, в низці самостійних учинків як психоенергетичних згустках долі.

Й насамкінець цього вірша, попри драматизм свого життєвого і творчого шляху, поет відкриває всю благість свого серця долі, виявляючи як ніжність до неї, так і свою, воістину християнську, *довіру*. Очевидно, що він вірить у її Божу іскру, котра розгориться як незгасиме полум'я народної слави:

*“...Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо даліше, даліше слава,
А слава – заповідь моя” [5, с. 583].*

І навіть на порозі завершення свого земного виміру життя Тарас Шевченко знаходить мужність із властивою йому трагедійною іронією в останнє поспілкуватися із обраними “вірними подругами” своєї спів-любвної спілки – Музою, Долею, Славою. Так, звертаючись до першої як джерела творчого натхнення і самозреалізування, він 14 лютого 1861 року пише:

*“Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далеку дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога,
Почимчикуєм спочивать...” [20, с. 683].*

Залишаючись до кінця своїх днів виразником українського духу, народної ментальності, світовідчужання завжди емоційно близького йому селянського родоводу, Шевченко вкотре, але тепер уже остаточно, вдається до підсмішливого самозвіту, у якому “друг-небога” муза і є його “зоря-доля” (“*На сей світ поглянем... / Поглянемо, моя доле...*” [20, с. 683]). Більше того, остання наскрізь переповнена посланими йому даром Господнім перипетіями творчості, невтомним богошуканням, внутрішньо болісним мудрагельствуванням із власноруч виплеканим “кадилом істини”. Так постає під завісу життя народного поета-достоїнника *синтетичний художній образ музи-долі* (вочевидь це про вказану багатосмислову єдність цих двох вірних йому “союзниць” сказано: “*Підождемо ж, моя сестро, / Дружино святая!*” [Там само]), який наскрізно пронизує його поетичну екзистенцію у світлі передчуття

незгасимої народної слави:

*“...Благослови мене, друже,
Славою святою” [20, с. 683].*

Отже, постать Тараса Шевченка – це культурний код і ментальний символ України. Його особистість – це величний злет селянина-кріпака, сироти “до вершин світової поезії, культури, духу” (Іван Франко). Примітною рисою його художньої творчості, передусім поетичної і драматично-письменницької, є особлива – наповнена джерельною правдивістю і душевною відкритістю – психоемоційна енергетика його творів, котрій до того ж притаманні розлога ліричність, веселкова образність і світлозора метафоричність, що влучно уконкретнюються художніми деталями і постійним рефлексивним позиціонуванням цього самородка української землі стосовно суворой буденності тогочасного закріпаченого селянства. *Смислообраз долі* у його поетичній спадщині відіграє роль наскрізного осердя, навколо якого вібрують усі інші образи, художні деталі, подробиці і смислові штрихи. Саме цей образ, переливаючись із значеннєво близьким образом музи й утворюючи чи не найпотужніший екзистенціал *музи-долі*, становить цілісну художню палітру осягнення її різнобарвного змісту як екзистенції Я у кількох вимірах: 1) від повної внутрішньої свободи (творення, любові, віри) до зовні спричиненої несвободи (насамперед далеко не завжди благодатного соціального довкілля), 2) від психодуховної легкості-даності до Божественної заданності-покликання, 3) від благодатної фортуни, яка пестить добру вдачу працелюба, до невідворотного фатуму, якого не можна уникнути за будь-яких зусиль, 4) нарешті від ситуацій добродійного ошасливлення людиною подарунками долі до ворогування з нею й до дружби з долею та її дітьми – злиднями. Звідси очевидно, що образ долі є синергійно засадничим в усій його поетичній творчості, виявляє архетипне осереддя української ментальності, що соціально оприявнюється у різноманітних психокультурних формах – у національному характері, душевній організації народу, повсякденному мовленні, його ціннісних орієнтаціях і віруваннях [див. 16]. Він є символічним, оскільки вміщує перехрестя смислових ліній переважної більшості творів, передусім охоплює скарбницю національної пам'яті, “вміст самої душі поета” (Г. Грабович), його непохитну віру у світле майбутнє України.

1. Аверінцев С.С. Софія-Логос. Словник / Сергій Аверінцев. – 3-е видання. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 650 с.

2. Білий О. Будівничий уявленої держави / Олег Білий // Філософська думка. – 2014. – №1. – С. 5–7.

3. Болотіна Є.В. Доля як предмет філософського дискурсу (соціально-філософський аналіз феномену): автореф. дис... канд. філос. наук: 19.00.03 / Євгенія Валеріївна Болотіна / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.

4. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – Вид. 2-е, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.; іл.

5. Дзюба І. Шевченкофобія в сучасній Україні // Іван Дзюба. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 24 с.

6. До читачів. Феномен Шевченка: коди доступу // Філософська думка. – 2014. – №1. – С. 4.

7. Жулинський М. Українська література: творчі і твори: учням, абітурієнтам, студентам, учителям / Микола Жулинський. – К.: Либідь, 2011. – 1152 с., іл.

8. Климчук В. Слова і смисли. Виміри поетичного світу Тараса Шевченка / Володимир Климчук // Філософська думка. – 2014. – №1. – С. 24–42.

9. Кралюк П.М. Своя мудрість. Тарас Шевченко як мислитель. – Луцьк: Надстир'я–Ключі, 2013. – 104 с.

10. Кузнецов Ю.Б. Деталь как средство художественного общения в новеллах М.М. Коцюбинского: дисс. на соиск. научной степени канд. филологических наук: 10.01.08, 10.01.03 / Юрий Борисович Кузнецов. – Киев, 1984. – 198 с.

11. Кузнецов Ю. Деталь художня / Юрий Кузнецов: Режим доступу: <http://www.shevchycl.kiev.ua/statt-pro-literaturnu-ta-malyarsku-yvorochst/105-detal.html>

12. Лотман Ю.М. Об оппозиции “честь” – “слава” в светских текстах киевского периода // Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3-х т. – Таллин. 1992. – Т.2 – 111–126 с.

13. Сверстюк Є. Шевченко понад часом / Євген Сверстюк. – К.: Терен, 2011. – 280 с.

14. Скуратівський В. Містагог національної ідентичності. Із нотаток про “народознавство” Тараса Шевченка / Вадим Скуратівський // Філософська думка. – 2014. – №1. – С. 8–23.

15. Скуратовский В. Тарас Шевченко – прочтение и имитация прочтения / Вадим Скуратовский // Столичные новости. – 2003. – 18-23 июня.

16. Фурман А.В. Психокультура української ментальності / Анатолій В. Фурман. – 2-е наук. вид. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.

17. Фурман А.В. Село – духовне серце України / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2010. – №4. – С. 8–11.

18. Фурман А.В., Фурман А.А. Художня деталь у творчій екзистенції Тараса Шевченка / Анатолій В. Фурман, Анатолій А. Фурман // Тарас Шевченко і сучасна національна освіта: Матеріали Міжнар. н.-пр. конф., ТНЕУ, 5–6 березня 2014 р. // Психологія і суспільство. – 2014. – Спецвипуск. – С. 124–126.

19. Фурман А.В., Фурман О.Є. Образ долі у поетичній творчості Тараса Шевченка / Анатолій В. Фурман, Оксана Фурман // Тарас Шевченко і сучасна національна освіта: Матеріали Міжнар. н.-пр. конф., ТНЕУ, 5–6 березня 2014 р. // Психологія і суспільство. – 2014. – Спецвипуск. – С. 105–109.

20. Шевченко Т. Твори в трьох томах / Тарас Шевченко. – Том перший. Поетичні твори. – К.: Державне вид-во худ.-нової літ.-ри Української РСР, 1963. – 732 с.

21. Шевченко Т. Твори в трьох томах / Тарас Шевченко. – Том третій. Журнал. Вибрані статті. – К.: Держ. вид-во худ. літ. Української РСР, 1963. – 492 с.

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович, Фурман Оксана Євстахіївна.

Образ долі в поетичному світі Тараса Шевченка.

В контексті ідей і принципів завжди актуального українотворення Тарас Шевченко розглядається не тільки як сильна особистість, талановитий художник, народний поет, мислитель і пророк української нації, а й як культурний код і символ України. Його драматичний життєвий шлях інтерпретується як своєрідне внутрішнє суголосся мистецької творчості та поетичної екзистенції, переповнених художніми образами і деталями, смисловими подробицями і штрихами. Докладно аналізується значенно-смислове поле багатозмістового використання *концепту* *доля* у різних вимірах його світоглядно-рефлексивного опрацювання визнаним генієм української землі: і як метафізичного поняття, і як потужного художнього образу, і як засадничої категорії культури, що наскрізно пронизує та ціннісно зорганізовує його сакральний поетичний світ. Аргументується, що під завісу життя поета-достоїнника ним психодуховно виплеканий *синтетичний художній образ музи-долі* як осереддя автопоезису, навколо якого вібрують усі інші думки, мрії, переживання, смислообрази.

Ключові слова: Україна, Тарас Шевченко, українотворення, Російська імперія, селянство, кріпацтво, творчий шлях, поетичний світ, художній образ долі, доля як категорія культури, поетична екзистенція, художня деталь, доля як несвобода, фортуна, фатум, недоля, муза-доля.

АННОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович, Фурман Оксана Євстахіївна.

Образ судьбы в поэтическом мире Тараса Шевченко.

В контексте идей и принципов всегда актуального украиносозидания Тарас Шевченко рассматривается не только как сильная личность, талантливый художник, народный поэт, мыслитель и пророк украинской нации, но и как культурный код и символ Украины. Его драматический жизненный путь интерпретируется как своеобразное внутреннее единство художественного творчества и поэтической экзистенции, переполненных художественными образами и деталями, смысловыми подробностями и штрихами. обстоятельно анализируется значение-смысловое поле многосодержательного использования *концепта* *судьба* в разных измерениях его мировоззренчески-рефлексивной проработки признанным гением украинской земли: и как метафизического понятия, и как мощного художественного образа, и как основополагающей категории культуры, что насквозь пронизывает и ценностно организует его самобытный поэтический мир. Аргументируется, что под конец жизни поэта им психодуховно взлелеяны *синтетический художественный образ* *музы-судьбы* как средоточие автопозиса, вокруг которого вибрируют все другие мысли, мечты, переживания, смислообрази.

Ключевые слова: *Украина, Тарас Шевченко, украиносозидание, Российская империя, крестьянство, крепостничество, творческий путь, поэтический мир, художественный образ судьбы, судьба как категория культуры, поэтическая экзистенция, художественная деталь, судьба как несвобода, фортуна, фатум, несудьба, муза-судьба.*

ANNOTATION

Furman Anatoliy V., Furman Oksana.

Image of Fate in the Poetic World of Taras Shevchenko .

In the context of ideas and principles of constantly actual Ukrainian creation Taras Shevchenko is considered not only as a strong personality, talented artist, folk poet, philosopher and prophet of Ukrainian nation, but as well as a cultural code and symbol of Ukraine. His dramatic

life path is interpreted as a unique inner unison of artistic creation and poetical existence, overfilled by artistic images and details, notional particulars and features. The value-meaning field of poly-contextual use of concept "fate" in different dimensions of his outlook-reflexive working out by an outstanding genius of Ukrainian land is analyzed. It has been stated that by the end of his life the poet psychospiritually cherished a synthetic artistic image of muse-fate as a heart of auto-poetry, around which all the other thoughts, dreams, feelings and images are vibrating.

Key words: *Ukraine, Taras Shevchenko, Ukrainian creation, Russian Empery, peasantry, kripatstvo, creative path, poetical world, artistic image of fate, fate as a category of culture, poetical existence, artistic detail, fate as unfreedom, fortune, destiny, misfortune, muse-fate.*

Надійшла до редакції 5.03.2014.

Із редакційної пошти

Шановний Ярославе Григоровичу (Мельник)!

Вітаю Вас з цікавою публікацією в журналі «Психологія і суспільство» (№4 за 2014 рік) щодо імітування (с.70–82). У цьому журналі я є заступником головного редактора, але рукопису не бачив, й тому зараз наважусь рекомендувати Вам узяти до уваги публікації *Лобанової Алли Степанівни*, котру свого часу консультував: а) під час написання нею дисертації на тему «Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності» на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук (за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології), що захищена в Інституті соціології Національної академії наук України у квітні 2005 року, і б) підготовки монографії: *Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. – К.: Інститут соціології НАН України. - 2004. -300 с.*

Оскільки рубрика друку статті «соціологія політики», то мені як завідувачу кафедри галузевої соціології КНУТШ важливо отримати відповіді від Вас як докторанта на питання: 1) Яка тема дисертації?; 2) Яка спеціальність запланована для захисту?; 3) Чому ігноруєте вимоги щодо друку у фаховому виданні?

Перше речення містить: 1) нагальність переосмислення наших (?), бо для загальності міркувань слід розглянути і не наші, реалій і 2) пошуку нового теоретичного обґрунтування (?) історичної (?) дійсності (завичай шукають обґрунтування теоретичних засад дослідження соціальної реальності, котра в різні епохи має відмінності).

Бажано чітко розрізняти у Вашому тексті те, коли мовиться про термін, а коли про поняття чи категорію, зокрема розрізняти суспільство та державу. Ви пишете: «Людина впродовж своєї історії розвинула і вдосконалила імітацію як...». Проте це трапилось упродовж часу еволюції людства, що знаходить відповідне відображення в науці, зокрема, в історії. Поєднання в одному ряду чесності і професіоналізму (с. 75) видається некоректним, тому що чесність є властивістю, а професіоналізм – доктриною.

Я, маючи власні погляди, зокрема на простір як явище та поняття, що були втілені у зміст дисертації мого учня С. Літвінова «Мегаметафора "простір" у системі соціологічного знання» (2007), зверну також увагу на таке. Метафоричність терміна "простір" полягає в тому, що просторова конфігурація людських спільнот загалом є соціально зумовленою і тому не можна стверджувати, що вони як соціальні спільноти розташовані одна відносно одної "у" фізичному просторі. Феноменологічний контекст вживання мегаметафори "простір" у соціологічній теорії зосереджує увагу дослідника на уявленнях соціальних агентів та на взаємоспіввіднесенні їх спільних інтерсуб'єктивних досвідів, яке можна позначити метафорою життєвого простору. Ця метафора присутня також і у свідомості індивідів. Структуралістська (постструктуралістська) традиція пов'язує просторову метафору із "структурою", що є універсальним способом побудови матеріальної та символічної реальностей. Структура як простір – коротка формула такої інтерпретації. Причому просторово може бути подана будь-яка структура: мовна (знакова), матеріальна чи соціальна. Це має значення насамперед для вибору методів дослідження того чи іншого об'єкта (вивчення його структури як простору ознак). Множина просторів у Вашому тексті така: суспільний (на с. 70, хоч на с. 71 є суспільна система, а ще середовище); інформаційний (с. 75) та навіть історичний (там саме), а також міський (с. 76).

Ваше твердження, що імітація у форматі людської суспільної діяльності, з наукового погляду, є малодослідженим явищем, мабуть, випливає з того, що не всі доречні джерела Вам відомі (див. вище!). Звісно, слова на с. 71 «...постає проблема...» помилкові, бо постає актуальне завдання вивчення і далі за Вашим текстом, адже проблема є формою знання, а не завданням (див.: *Касавин И.Т. Проблема как форма знания // Эпистемология и философия науки. – 2009. – №4. – С. 5–13).*

З повагою,
професор, доктор соціологічних наук,
заслужений діяч освіти України
ЯКОВЕНКО Юрій Іванович,
12 березня 2014 року